

Pictogrammen als communicatieve lijn

Visuele ondersteuning voor een goede communicatie

J.H.H. Cremers-Rompelberg, J.H.J. Lindeboom

Niet alleen inhoud, maar ook taalgebruik dient expliciet getraind te worden bij kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden. School 'de Taalkring' in Utrecht ontwikkelde pictogrammen, die als communicatieve lijn door alle schooljaren heenlopen.

Ernstige stoornissen in taalvorm en taalinhoud kunnen aanzienlijke gevolgen hebben voor de ontwikkeling van het taalgebruik. In het verleden werd op De Taalkring, een school voor kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden, tijdens de groepslessen 'mondelijke taal' voor een groot deel de aandacht gevestigd op taalinhoud. Het taalgebruik kwam wel aan bod, maar te weinig gestructureerd. Onze ervaring is dat de voorwaarden en vaardigheden die nodig zijn voor een goede communicatie bij veel kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden expliciet getraind moeten worden. De kinderen moeten leren welk doelgedrag er op een bepaald moment van hen verwacht wordt. Deze ervaring wordt bevestigd in recente literatuur. Van den Dungen en den Boon (2001) stellen dat bij een normale taalontwikkeling de communicatieve functies 'vanzelf' en 'spelenderwijs' worden ontwikkeld; bij een uitblij-

vende of afwijkende ontwikkeling moeten ze nadrukkelijk worden aangeleerd en geoefend. Om kinderen te leren rekening te houden met de gesprekspartner en de situatie (van den Dungen en Verboog, 1998), moeten ze de conversatievaardigheden en de communicatieve functies frequent kunnen oefenen en herhalen in verschillende communicatieve situaties.

Pictogrammen voor voorwaarden, vaardigheden en communicatieve functies

Binnen De Taalkring is een communicatieve lijn uitgezet, die een opbouw weergeeft van voorwaarden/conversatievaardigheden naar communicatieve functies. We pretenderen niet dat deze lijn volledig is. De voorwaarden en conversatievaardigheden zijn:

- oogcontact;
- een goede luisterhouding (alerte zithouding);
- beurtgedrag.

De communicatieve functies (van den Dungen en Verboog, 1998) zijn:

- het stellen van inhoudelijke vragen en het toevoegen van informatie (representatiefuncties);
- het stellen van vragen om verduidelijking (regulatiefunctie);
- het vragen om toestemming (controlefunctie).

De keuze voor deze opbouw is bepaald door enerzijds het belang voor de taalontwikkeling en anderzijds een goede communicatie, zowel tussen leerkracht en kind, als tussen de kinderen onderling. De zelfontworpen pictogrammen (genoemd: picto's) dienen daarbij als visuele ondersteuning en kunnen

gebruikt worden bij het aanleren van het doelgedrag. De picto's omvatten een tekening die het doelgedrag symboliseert. Elke picto heeft een brede gekleurde rand in een willekeurig gekozen kleur om de aantrekkelijkheid te vergroten. Maar bovenal bieden kleuren voordelen bij het aanleren van bepaald doelgedrag. De kleuren kunnen gebruikt worden bij het benoe-

KINDEREN MET ERNSTIGE SPRAAK- EN TAALMOEILIKHEDEN HEBBEN MOEITE MET HET STELLEN VAN INHOUDELIJKE VRAGEN

men van het doelgedrag en bij het belonen ervan. Dit zal later in het artikel worden besproken.

• *Rode picto: kijken (twee ogen)*

Oogcontact is een eerste belangrijke voorwaarde voor een goede communicatie (Schaerlaekens en Gillis, 1987). Door oogcontact verbetert de luisterhouding: je zult het gesprokene beter in je opnemen, omdat je niet afgeleid wordt door andere prikkels en een groot deel van de communicatie non-verbaal plaatsvindt. Ook het zien van het mondbeeld draagt bij aan een verbetering van de communicatie. Tevens laat je aan de spreker zien dat je luistert. Deze kan zien wanneer het gespro-

kene niet begrepen wordt. Aandachtig luisteren helpt niet alleen verwarring te voorkomen, maar toont ook aan dat je respect hebt voor de ander (Petrie en Meyer, 1992). De spreker wordt dus als het ware beloond en zal zijn gesprek vervolgen. Waar in de onderbouw deze rode picto vooral gebruikt wordt bij het 'kijken als luisteraar' (voorwaarde), betekent in de bovenbouw deze picto ook het 'kijken als spreker' (conversatievaardigheid).

Kinderen met ernstige spraak- en taalmoelijkheden vertonen over het algemeen weinig oogcontact. Er wordt veelal weggekeken onder andere als gevolg van onzekerheid. De picto 'kijken' beoogt dan ook het oogcontact te verbeteren. Het kind moet niet alleen leren kijken naar degene die spreekt, maar ook naar getoonde visuele ondersteuning (bijvoorbeeld gebaren, een prentenboek, materialen). Bij kinderen met een autisme-spectrumstoornis blijkt oogcontact vaak als bedreigend ervaren te worden. In dat geval wordt hen geleerd in plaats van oogcontact te maken te kijken in de blikrichting van de spreker.

• *Groene picto: goed zitten (zittend figuurtje op stoel)*

De groene picto is ontwikkeld om een goede zithouding te bevorderen. Een goede zithouding is een belangrijke voorwaarde voor verschillende doeleinden. Naast de lichamelijke aspecten (minder rugklachten, een goede ademhaling, stemgeving en luidheid) bevordert een goede zithouding een actieve, alerte luisterhouding; de luisteraar kan beter naar het gesprokene luisteren. Voor een goede zithouding is een stoel op de juiste hoogte nodig die met vier poten op de grond staat.

De kinderen zitten met gestrekte, maar ontspannen rug en houden armen en handen bij zichzelf. Verminderde bewegingsonrust bevordert immers de luisterhouding en werkt minder storend voor de spreker en andere luisteraars.

Niet alle kinderen zullen in staat blijken te zijn om aan dit gewenste doelgedrag te

Afbeelding 1
Overzicht van de gebruikte picto's.

kunnen voldoen; denk bijvoorbeeld aan kinderen met sensorische integratieproblemen of ADHD. Afhankelijk van de problematiek kunnen aanpassingen worden gedaan. Zo kan een balanskussen bij een kind met sensorische integratieproblemen helpen de alertheid te vergroten. Het is wijs het betreffende kind, mits niet storend voor andere kinderen, hierin steeds de ruimte te geven. Wellicht ten overvloede: er is een continue wisselwerking tussen het aansluiten bij de belevingswereld van de kinderen (interesse/motivatie) en een meer alerte zithouding.

- *Gele picto: praten als je de beurt hebt (gesloten mond)*

Bij het voeren van protoconversaties (vanaf een talig niveau vanaf 0;6 jaar) is er al sprake van beurtwisseling (Schaerlaekens en Gillis, 1987; van den Dungen en Verboog, 1998). Zowel jonge als oudere kinderen met (ernstige) taalproblemen kunnen echter moeite hebben met de conversatievaardigheid beurtgedrag. Ze weten soms niet hoe en wanneer ze een beurt moeten nemen in een gesprek (Johnson e.a. (1984) in van den Dungen en Verboog, 1998). Deze gele picto beoogt dan ook het beurtgedrag te verbeteren. Het doel is de kinderen te leren dat ze pas mogen praten als een ander uitgesproken is of als ze de beurt gekregen hebben; ze mogen dus niet vóór hun beurt praten. Tevens leren de kinderen elkaar de beurt te geven.

De volgende picto's zijn gericht op het aanleren en toepassen van enkele communicatieve functies, zoals beschreven in de inleiding. Voordat deze picto's worden aangeboden, moeten de kinderen leren dat er een onderscheid bestaat tussen iets vra-

DE KINDEREN MOETEN LEREN MISCOMMUNICATIE NIET IN STAND TE HOUDEN

gen en iets vertellen. Dit onderscheid is te maken door verschil in intonatiepatronen te laten horen en produceren. Daarnaast moeten de kinderen leren dat er een verschil in betekenis is; op een vraag verwacht je immers een antwoord.

- *Roze picto: toevoegen van informatie (naar voren gestoken vuist)*

Tijdens kring- en leergesprekken bestaat er bij kinderen veelal de behoefte om hun eigen ervaringen te vertellen. Vaak gebeurt dit zonder de beurt af te wachten of wordt een vinger opgestoken en is voor niemand duidelijk wat de intenties van het kind zijn. Het kind kan immers zelf iets willen vertellen, iets willen vragen aan de leerkracht of over hetgeen verteld is, dan wel iets willen toevoegen. Bij deze roze picto leren de kinderen met de vuist naar voren gestoken aan elkaar te laten zien dat ze willen reageren op het vertelde verhaal; dat ze informatie willen toevoegen (representatiefunctie). De verteller mag,

als deze klaar is met vertellen, het betreffende kind zelf de beurt geven. Op die manier kan de aandacht bij de inhoud van het kringgesprek blijven en kan de leerkracht een modelfunctie vervullen. Het is onze ervaring dat kinderen die weinig spreekinitiatieven nemen met behulp van deze picto gestimuleerd worden om ook bij te dragen aan het kringgesprek. Zo ontstaat er een meer evenwichtige verdeling tussen de kinderen onderling. Het is steeds belangrijk dat de toegevoegde informatie aansluit bij het gespreksonderwerp; de leerkracht kan dit bewaken.

- *Oranje picto: iets vragen aan de verteller (naar voren gestoken wijsvinger)*

Kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden hebben veel moeite met het stellen van inhoudelijke vragen (representatiefunctie). Vaak zijn deze kinderen niet gericht op het verkrijgen van informatie. Deze oranje picto wil het stellen van vragen bevorderen. Tijdens kringgesprekken kunnen de kinderen met een vinger naar voren gestoken laten zien dat ze aan elkaar iets willen vragen. De verteller mag, net zoals bij de roze picto, zelf de vragenstellers een beurt geven. Om het vertellen de kind de gelegenheid te geven zijn spreekbedoelingen ongestoord te kunnen verwoorden en een verhaal op te kunnen bouwen, is het belangrijk dat de kinderen moeten wachten met het stellen van vragen tot het vertellende kind is uitgesproken. Het is wederom erg belangrijk dat de vraag inhoudelijk aansluit bij hetgeen verteld is. Aan de hand van deze oranje picto kan er in de groep heel goed gewerkt worden aan het stellen van verschillende soorten vragen (wie-wat-waar-wanneer-waarom-hoe-naar gevoelens). Omdat de kinderen zelf hun vertelbeurt coördineren, kan de leerkracht zelf deelnemen aan het gesprek en zo een modelfunctie vervullen.

- *Paarse picto: vragen om verduidelijking (vraagteken)*

Zoals reeds gezegd is, hebben kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden veel moeite met het stellen van vragen, met name vragen die de communicatie kunnen verhelderen (regulatiefunctie). Ze hebben vaak moeite met het vragen om herhaling van iets dat ze niet goed begrepen hebben, omdat ze al niet begrepen hebben wat ze zouden moeten vragen (van den Dungen en Verboog, 1998). Ook doen ze dit onder andere niet:

- omdat ze eraan gewend zijn om dingen niet te begrijpen;
- omdat het formuleren van een vraag te moeilijk kan zijn;
- omdat ze onvoldoende overzicht hebben over de gegeven informatie;
- omdat ze door hun zwakke auditieve geheugen niet kunnen aangeven wat ze niet begrijpen;
- omdat ze door fonologische inprentingsproblemen het onbekende woord niet kunnen herhalen.

Voor een goede en bevredigende communicatie is het echter zeer belangrijk dat de kinderen geen miscommunicaties laten bestaan. Bij miscommunicatie stopt het gesprek vaak abrupt en zitten zowel de spreker als de luisteraar met een onbevredi-

gend gevoel. Als dit te vaak gebeurt, kan dit tot frustraties leiden. Als een kind echter leert in te grijpen en leert vragen: "Wat bedoel je?", dan is een heldere communicatie mogelijk. Tevens kan een kind zijn eigen taal ontwikkelen als het vragen kan stellen, zoals bijvoorbeeld: "Wat is dat?".

Deze parse picto moet de kinderen bewust maken van miscommunicatie die ontstaat doordat wat ze verteld wordt niet voldoende verstaan of begrepen. De kinderen moeten leren deze miscommunicatie niet in stand te houden en leren deze op te lossen, dan wel pogingen hiertoe te ondernemen. De verantwoordelijkheid van het verstaan en begrijpen van hetgeen gezegd wordt, ligt dus niet meer uitsluitend bij de verteller, maar mede bij de luisteraar. Van de verhelderende vragen zijn er vijf uitgekozen om specifiek te oefenen, namelijk: vragen om herhaling, vragen om meer luidheid, vragen om verlaging van het spreektempo, vragen naar de betekenis van woorden en vragen naar impliciete informatie. Het kind mag de spreker met deze vragen te allen tijde in de rede vallen zonder een vinger op te steken en zonder op zijn beurt te moeten wachten. Het is de bedoeling dat de reactie van de spreker direct en kort is, zodat het verhaal of de informatie die er op dat moment overgedragen wordt zo kort mogelijk onderbroken wordt. Uit ervaring is gebleken dat deze vragen direct gesteld kunnen worden zonder een verstoring van de communicatie.

- *Blauwe picto: iets vragen aan de leerkracht (opgestoken wijsvinger)*

Door de dag heen zullen er binnen de onderwijssituatie verschillende momenten zijn dat het niet de bedoeling is dat kinderen op elkaar reageren, bijvoorbeeld tijdens instructiemomenten. Om dit voor de kinderen inzichtelijk te maken, is deze blauwe picto toegevoegd. Deze picto symboliseert alle vragen die de kinderen aan de leerkracht stellen, zoals de beurt vragen, vragen om toestemming, enzovoort. Het gebaar dat hierbij hoort, zal niet verbazen: de opgestoken vinger. Volgens ons behoeft deze picto geen verdere uitleg.

Picto's als doorgaande lijn binnen de school

Alhoewel er veel vrijheid bestaat in het gebruik van werkvormen en een beloningssysteem, ligt de volgorde van het aanbieden van de picto's en de werkwijze per picto vast in een zogenaamd protocol. De invoering van de picto's begint al bij de kleuters. Er wordt begonnen met de rode picto 'kijken'. De kleuters maken kennis met de picto en er wordt regelmatig naar gewezen en herhaald wat de bedoeling is van de picto. Afhankelijk van het groepsniveau kan er eveneens een start gemaakt worden met de groene picto 'goed zitten'. De overige picto's komen niet aan bod, omdat deze vaardigheden en communicatieve functies niet passen bij het taalontwikkelingsniveau van kleuters met ernstige spraak- en taalmoelijkheden. In groep 3 worden de beide picto's uitgebreid herhaald en wordt de gele picto 'praten als je de beurt hebt' toegevoegd. Zowel bij de kleuters als in groep 3 ligt de verantwoordelijkheid

voor een goed verloop van de communicatie bij de leerkracht en de logopedist.

Vanaf groep 4 wordt er, na herhaling van de rode, groene en gele picto, een start gemaakt met de overige picto's. Steeds staat een periode (van ongeveer 6 weken) één picto centraal. De picto's worden geïntroduceerd en veelvuldig geoefend in verschillende communicatieve situaties, zodat de kinderen zich de vaardigheden eigen kunnen maken. De verantwoordelijkheid voor een goed verloop van de communicatie komt voor een groot deel bij de kinderen zelf te liggen; ze moeten leren zelf de communicatie te sturen, zowel wat betreft de inhoud als het verloop ervan.

Afbeelding 2

Twee kinderen geven door middel van een vuist naar voren aan dat zij iets willen toevoegen aan hetgeen de spreker vertelt.

In groep 5 en 6, en zo nodig in groep 7 en 8, worden alle picto's weer herhaald en wordt de toepassing ervan geoefend. Er wordt uiteindelijk gestreefd naar een zo natuurlijk mogelijke communicatie tussen de kinderen, ondanks hun handicap.

De picto's komen dus het meest aan bod in de leeftijd van 6 tot en met 10 jaar, maar vormen een rode draad, een communicatieve lijn, door de hele school. Daarbij begeleidt de logopedist de implementatie ervan in de groep en bewaakt ze tevens de uitvoering van de communicatieve lijn.

Manieren van aanbieden

De logopedist en leerkracht spreken in overleg (bijvoorbeeld tijdens het vaststellen van het groepsplan) af wanneer en hoe een start wordt gemaakt met een nieuwe picto. Bij de introductie van elke nieuwe picto zal steeds duidelijk gemaakt moeten worden welk doelgedrag verwacht wordt. De werkvormen hiervoor worden in overleg besproken. Er zijn verschillende mogelijkheden wat betreft de werkvormen, mede afhankelijk van de kinderen en de begeleiders van een groep. De doelstellingen en de werkvormen worden vervolgens in het groepsplan opgenomen. Bij evaluatie van het groepsplan worden observaties door zowel logopedist als leerkracht met elkaar vergeleken zodat subjectiviteit wordt gereduceerd.

Het aanbieden bij de kinderen berust voornamelijk op het bespreken van de picto.

De bedoeling van een picto wordt uitgelegd, eventueel aan de hand van voorbeelden en een rollenspel. Wat uiteraard veel reacties bij kinderen uitlokt, is het voordoen van het 'foute'

KINDEREN MOETEN LEREN ZELF DE COMMUNICATIE TE STUREN, ZOWEL WAT BETREFT DE INHOUD ALS HET VERLOOP ERVAN

voorbeeld. Er kan dan besproken worden wat er fout ging en waarom. Ook met behulp van 'grapjes' (bijvoorbeeld: "Gek hè, dat je goed moet kijken om goed te kunnen luisteren?"), beklijft veel van de informatie.

Welke werkvorm ook gekozen wordt, het blijft belangrijk dat de kinderen zich bewust worden van het gewenste doelgedrag. Daarnaast moeten ze een positieve communicatie kunnen ervaren en oefenen gedurende zoveel mogelijk momenten van de dag. In de meeste gevallen zal de groep als geheel worden benaderd bij het aanleren van een nieuwe picto. De leerkracht en de logopedist bepalen samen op basis van observaties welke kinderen niet kunnen voldoen aan het gewenste doelgedrag per picto. Aan hen worden andere eisen gesteld en deze worden samen besproken en vastgelegd.

Door de picto's een goede, zichtbare plaats in de groep te geven kunnen ze gebruikt worden als herinnering gedurende de hele dag. Op die manier kunnen de kinderen de vaardigheden niet alleen trainen tijdens de groepslessen 'mondelling taal', maar ook tijdens andere vakken (instructiemomenten) en activiteiten (bijvoorbeeld de kring). Er is gekozen alleen binnen de groepssituatie te werken aan het doelgedrag en hierover ouders te informeren. Er moet nog nagedacht worden over een eventuele transfer naar de thuisituatie. De ideeën die er nu zijn, zijn nog niet voldoende uitgewerkt, uitgeprobeerd en geëvalueerd.

Belonen

De kinderen kunnen op verschillende manieren beloond worden. We zullen slechts enkele manieren noemen. Naast het continu benoemen van het juiste doelgedrag, kunnen de kinderen zogenaamde fiches krijgen in de juiste kleur als ze bepaald doelgedrag hebben laten zien. Voor kinderen die niet in staat zijn om aan het juiste doelgedrag te voldoen, wordt de op dat moment best mogelijke benadering van het doelgedrag beloond. Na afloop van de kring of dag kan besproken worden welke fiches de kinderen verdiend hebben en waarom. Alhoewel het een vorm van straffen is, vinden veel kinderen het leuk om vooraf al fiches te krijgen; deze kunnen ze vervolgens verliezen als het doelgedrag niet gezien wordt. Enkele leerkrachten geven aan te werken met een 'kleur van de dag/week' om zo een bepaalde picto een tijdje extra aandacht te geven. In sommige groepen hangen posters met 'Dit kan ik al' of kunnen kinderen zelfs diploma's behalen. Er zijn geen concrete afspraken gemaakt omtrent een beloningssysteem; het beloningssysteem spreken logopedist en leerkracht samen af.

Conclusie

Bovenstaande picto's worden sinds enkele jaren gebruikt op De Taalkring. Zowel logopedisten als leerkrachten zijn enthousiast over het gebruik ervan, zoals gebleken is uit enquêtes en team-evaluaties. Ook de kinderen vinden het leuk om met de picto's te werken. De picto's vormen een prettige werkstructuur; ze bieden een bepaalde houvast, terwijl er flexibel mee omgegaan kan worden. Het blijft echter belangrijk om regelmatig deze communicatieve lijn te bespreken met het team om te zorgen voor inspiratie (ten aanzien van werkvormen), integratie en implementatie.

Samenvatting

Zowel uit ervaring als uit de literatuur is gebleken dat bij veel kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden de voorwaarden en vaardigheden die nodig zijn voor een goede communicatie tijdens kring- en leergesprekken expliciet getraind moeten worden. Daarom worden gedurende enkele jaren op De Taalkring, een school voor kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden, zelfontworpen pictogrammen gebruikt bij het aanleren hiervan. In dit artikel worden deze pictogrammen als communicatieve lijn beschreven en uitgelegd.

Summary

Both from experience and from literature, we have learned that with many children who have severe speech and language problems the prerequisites and abilities that are needed for good communication in group and learning conversation should be trained explicit. Therefore, "De Taalkring", a school for children with severe speech and language problems, has for some years now been using self-designed pictograms for this training. In this article, the use of these pictograms as a means of communication is described and explained.

Dankwoord

Wij willen alle (oud-)collega's bedanken voor hun kritische adviezen bij het tot stand komen van de picto's en de communicatieve lijn.

Auteurs

Drs. Joyce Cremers-Rompelberg is logopedist/spraak-taalpatholoog.

Janine Lindeboom is logopedist.

Beiden zijn werkzaam op De Taalkring, school voor kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden in Utrecht.

Correspondentie

Agavedreef 92, 3563 EN Utrecht.

Tel. 030 – 2660875. E-mail: joyce.cremers@hccnet.nl

Literatuur

- Dungen, L. van den, M. Verboog (1998). *Kinderen met taalontwikkelingsstoornissen*. Bussum: Dick Coutinho
- Dungen, L. van den, N. den Boon (2001). *Beginnende Communicatie*. Lisse: Swets & Zeitlinger
- Petrie, P., A. Meyer (1992). *Communiceren met kinderen en hun ouders*. Nijkerk: Intro.
- Schaerlaekens, A.M., S. Gillis (1987). *De taalverwerving van het kind*. Groningen: Wolters-Noordhoff